

Sovitus maailman uskontokentässä

ARI HUKARI

KOLME REUNAHUOMAUTUSTA SOVITUKSEEN

Sovitusta ei ole missään muualla kuin kristinuskon sisäisenä tapahtumana. Vain Kristuksessa on sovitus ja syntiemme anteeksiantamus. Johannes Kastajan sormi osoittaa Jeesukseen Jumalan Karitsana, joka yksin voi ottaa pois maailman synnin (Joh. 1:29). Sovitus on kolmiyhteisen Jumalan sisäinen prosessi: ”Jumala oli Kristuksessa ja sovitti maailman itsensä kanssa” (2. Kor. 5:19, vuoden 1938 käännös).¹ Toisaalta sovitetuksi tulemista on kaikkialla. Uskonnollinen puhe missä tahansa traditiossa sisältää sellaisia sanoja kuin sovinto, sopusointu, harmonia, tasapaino, eheys, rauha, lepo tai yhteys. Eivätkö kaikki traditiot tavoittele tätä, lupaa tätä ja anna vastauksia peruskaipaukseen tulla siksi, miksi on tarkoitettu?

Toinen huomautus koskee traditioiden vertailun ongelmallisuutta. Se, miten eri uskomusjärjestelmät, maailmankatsomukset, uskonnot ja yhteiset ajatusmuodot puhuvat sovitetuksi tulemisen peruskaipuusta ja sen täyttymisestä, on erilaista ja yhteen sovittamatonta. Ne kaikki ovat erillisiä diskursseja tai kielipelejä. Vertaileva uskontotiede on tietystä mielessä mahdottomuus. Asiat, käsitteet ja uskomukset eivät korreloi. Saatamme löytää mielenkiintoisia rinnastuksia ja samankaltaisuuksia, mutta yksittäinen palapelin pala ei ole siirrettävissä toiseen palapeliin, vaikka se näyttäisi olevan samankokoinen.²

Kolmanneksi huomautan, että edellä sanotusta huolimatta palapelien tai mosaiikkien vertaileminen on äärimmäisen kiehtovaa ja mielenkiintoista. Uskonnot ovat monitulkintaisia ja mosaiikkimaisia taideteoksia. Niitä saa katsella etäältä ja läheltä. Mutta vain yhteen tauluun voi kuulua. En kiistä, ettemmekö kulttuurisessa vuorovaikutuksessa ja uskonnollisessa vuoropuhelussa lainaisi koko ajan vähintäänkin ideoita, ellei peräti paloja toisten mosaiikeista. Näin käy ennen kaikkea ihmisten sisäisessä ja yhteisöllisessä kasvussa. Mutta taulut ovat silti erillisiä, vaikkakin samassa kulttuurisessa galleriassa.

Sovitetuksi ja kokonaiseksi tulemisen kaipuun ja sen ilmenemismuotojen kuulostelu eri traditioissa johtaa kysymään, miten ihmisen tila (*conditio humana*) kuvataan. Miten kuvataan ihmisen luonnollinen tila (a) tai sitä vastapäätä asettuva ihanteellinen lopputila (b), elämän tarkoitus tai päämäärä? Miten kuvataan ratkaisu tilasta (a) tilaan (b)? Ratkaisu (a → b) on todellisuuden ja ihanteen välisen ristiriidan

-
- 1 Tämän kirjoituksen ulkopuolelle jää pohdiskelu siitä, millä tavalla Kristuksen maailmansovitus ja Jumalan universaali pelastustahto koskettavat ei-kristittyjä. Tällaiseen uskontoteologiseen keskusteluun voi tutustua esim. Mojzes & Swidler 1990.
  - 2 Ns. pluralistisen uskontoteologian kritiikki, ks. esim. Heim 1995, 124–126.

ratkaisemista, laajasti ottaen sovitetuksi tulemista. Tämä sopusointuun pääseminen kuvataan eri tavoin. Kuvaukset eivät ole verrattavissa keskenään.

PERUSKYSYMYKSIÄ

Onko ihmisen perusongelma pahuus vai tietämättömyys?³ Pahuus on ihmisluonnon moraalista turmelusta ja syntiä. Syntiturmeluksen poistaminen olisi edellisessä tapauksessa sovituksen tarkoitus. Sen sijaan tietämättömyys on enemmän valon puutetta, joka ei johdu ihmisen oman potentiaalisen hyvyyden puutteesta vaan sen kätkeytymisestä tai jäämisestä latentiksi. Tarvittaisiin energisoivaa ja voimaannuttavaa valoa. Näissä kahdessa ajattelumallissa perusratkaisua ongelmaan kuvataan kahdella erilaisella tavalla. Sovitusta koskeva kieli kuvaa päämäärää joko vapautumisena tai valaistumisena. Ihmisenä olemisen restauraatio on edellisessä tapauksessa eheytymistä ja parantumista, jälkimmäisessä tietämättömyyden poistamista, illuminaatiota ja oikeaa sisäistä tietoa (*gnosis*).

Kun tarkastelemme ihmisen kohtaloa ja kaipuuta sen korjaantumiseen, on uskonnollisissa ajatusmuodoissa ratkaistava kysymys, onko tuo siirtyminen omaehtoista, itsერიittoista, omavaraista vai onko se toisen, ulkopuolisen auttamaa tai mahdollistamaa. Asetelma ilmenee seuraavana peruskysymysten kimpuna: Onko pelastumisessa parasta oma apu vai toisen apu? Onko eheytyminen Jumalan vai ihmisen teko? Sovitetuksi tuleminen voi olla siis yliluonnollinen tai luonnollinen prosessi. Jos ennalleen palauttaminen on ensisijaisesti Jumalan teko tai yliluonnollisten voimien vaikutusta, onko armo kokonaan lahjaa, vai edellyttääkö se ihmisen yhteistyötä?

Yksi erilaisten sovitussmallien tai pelastumisohjelmien erottelukriteeri voisi olla seuraava. Onko tarjottu ratkaisu selkeästi tämän puoleinen vai tuonpuoleinen? Luonnollisesti se voi olla molempia, mutta usein painopiste on jommassakummassa.⁴ Sovitus, sovinto tai rauha nähdään vertikaalisena tai horisontaalisena: joko jumalasuhteen restauraationa tai yhteisöllisenä sovitettuna elämisenä, rauhan ja hyvántahtoisuuden tilana.

Suhde aikaan on myös mahdollinen erottava tekijä. Joidenkin uskontojen tarjoama pelastus on päästä iankaikkiseen elämään. Joidenkin uskonnollisten ajatusmuotojen tarkoitus on auttaa ihmistä pääsemään pois iankaikkisesta elämästä, toisin sanoen jatkuvasta loputtomasta jälleensyntyminen kiertokulusta (*samsara*).

Sovitetuksi tuleminen on kuvattu joskus suurena minuuden ja persoonallisen identiteetin löytämisenä. Aivan vastakkaista näkemystä edustaa käsitys, että sovitetuksi tulemisessa on nimenomaan kysymys minuuden, itseyyden ja identiteetin totaalisesta kadottamisesta. Vapautuminen voi olla siis individuaatiota, eriytymistä, todelliseksi itseksi tulemista tai yhtymistä, sulautumista johonkin itseään suurempaan, aidompaan ja todempaan.

IHMISEN ONNETTOMUUS

Uskontoteologisesti ja -dialogisesti mielenkiintoista on tarkastella ihmisenä olemisen perusdilemmaa jonkin toisen uskonnon ajattelun kategorioista. Onko jonkin toisen tradition kuvaus ihmisenä olemisesta onnistunut, puhutteleva tai jotakin uutta avaava? Itse asiassa juuri uskonnon sisältämä lupaus ihmistilan korjaamisesta tekee sen tutkimisesta mielenkiintoista. Valitsen ensiksi buddhalaisen tradition.

Dalai-lama on sanonut, että elämän tarkoitus on etsiä onnellisuutta.⁵ Ihmisen suurta onnettomuutta kuvataan vieraantumisen, outouden ja tyhjyyden kokemuksena, josta vapaudutaan intellektuaalisen vision, valaistumisen kautta. Elämän muuttuvaisuuden ja harhaisuuden äärellä ihmisen on mahdollisuus kokea vapautus ja onnellisuus intensiivisen keskittymisen avulla.

Buddhalaisuus kuvaa ihmisen peruskokemusta termillä *dukkha*, kärsimys. Se viittaa elämän epävakauden aiheuttamaan henkiseen kuormitukseen.⁶ Eikö tämä ole meille kaikille yhteistä? Buddhalainen selitys ihmisenä olemisen perustuskaan on hyvä: ihminen janoaa ja haluaa kyltymättömästi (*trishna*).⁷ Tämä seurustelee arkikokemuksen kanssa: ihminen tosiaan tavoittelee loputtomasti asioita, jotka eivät kuitenkaan tyydytä meitä. Moderni länsimainen

kirjallisuus on täynnä buddhalaista ihmiskuvaa sisältävää kerrontaa: ”Mitä kertookaan kaikki tämä ihmisenä olemisesta? Hän halusi puhua elämänsä kivusta ja rauhattomuudesta. Häntä riivasi levottomuus. Eikä hän koskaan päässyt irti sisäisestä ristiriitaisuudestaan. Syyn siihen hän toki tiesi: elämän polte, kiihko ja rakkauden kaipuu.”⁸

Tässä yhteydessä ei ole mahdollisuutta paneutua buddhalaiseen ratkaisuun ihmisen perusongelmaan. Sen sijaan on syytä todeta, ettei kristillinen pohdiskelu kärsimyksen ongelman äärellä ole ainutlaatuista. Haluan tässä yhteydessä viitata kahteen liittymäkohtaan uskontodialogissa buddhalaisten kanssa. Yhtäältä buddhalaista puhuttelee Jeesuksen myötätunto inhimillistä kärsimystä kohtaan ja sympatia elämän janon kanssa kamppailevia, marginalisoituneita ihmisiä kohtaan. Toisaalta Jeesuksen tyyni ja itsekieltäytyvä tapa kohdata kärsimys tarjoaa mahtavan keskustelunavauksen buddhalaisille myötätuntoa ja mielenrauhaa tavoitteleville keskustelukumppaneillemme.⁹

TIE TASAPAINOON

Kaipausta sisäiseen tasapainoon voisi olla universaali tapa ilmaista sovituksen ajatus maailmanuskonnoissa. Sovinnon löytämisen tarve on yleistä ja yhteistä kaikille. Esimerkiksi tao, joka tarkoittaa tietä, on se todellisuuden harmoninen taso, jossa ykseys toteutuu. Tao on kuin suuri kohtu, joka synnyttää kuin äiti, joka kasvattaa, ruokkii ja pukee kaikki olennot. Tao mahdollistaa, energisoi ja voimaannuttaa. Taolaisuus kutsuu paluuseen Tielle, takaisin aitouteen, vilpittömyyteen ja spontaaniuteen. Taolainen elää kohtuullisesti, tyyneästi, hyveellisesti ja takertumatta intohimoihin.¹⁰ Avainkäsite on *wu wei*, passiivisuus, pidättäytyminen toiminnasta. Se ei tarkoita toimimattomuutta, vaan enemmänkin reaktiivisuuden välttämistä, spontaania luonnollisuutta, hiljaista ja hyväksyvää suostumista siihen, mitä tapahtuu.¹¹

Taolaisen filosofian perusideana on ajatus kosmisesta tasapainosta, joka toteutuu myös ihmisen sisäisenä harmoniana ja sosiaalisena tasapainona. Siinä pohditaan, miten kohtuuttomuuden ja liialli-

suden aiheuttama epätasapaino poistetaan. Laozin (Lao Tsen) pohdiskelut ovat paradoksien filosofiaa. Totuus kätkeytyy alati vastakohtiinsa.¹² Elämä paljastuu vastavoimien (*yin* ja *yang*) temmelyskentäksi. Ratkaisuksi tarjotaan mietiskelevää paluuta Taoon, harmonian lähteelle.

On mielenkiintoista havaita, kuinka paljon sekä buddhalainen että taolainen filosofia ovat jo läsnä arkiajattelussamme. Erityisesti johtamiskirjallisuutta lukeva törmää näihin ajatusmalleihin tavan takaa.¹³ Arvelen syyksi länsimaisen individualismin synnyttämää kaipuuta etsiä vastausta omasta itsestä ja omasta sisäisestä puheesta. Kun kristinusko on tarjonnut ratkaisua ihmisenä olemisen tuskaan ”ylhäältä” ja ”ulkoa”, buddhalaiset puhuvat ratkaisuisista, jotka tulevat ”alhaalta” ja ”sisältä”. Kieli tulee lähelle modernia länsimaista psykoterapiaa.¹⁴

- 3 Hindulaisuudessa tietämättömyys (*avidya*) on yksilöllisyytensä vankiksi jääneen ihmisen sokeutta todelliselle minuudelle (*atman*). Tietämättömyydestä seuraa kärsimystä. Cross 1996, 144. Islamin ajattelun kategoria *jahiliyya* kuvaa ihmisyyteen tietämättömyyden tilaa ennen islamia tai islamin ulkopuolella. Sille on leimallista tietämättömyys Jumalan ilmoituksesta ja Jumalan ykseydestä. Tietämättömyys johtaa epäjumalanpalvelukseen.
- 4 Esimerkkinä hyvin tämänpuoleisesti suuntautuneesta uskonnosta voidaan pitää taolaisuutta.
- 5 Näin toteaa Morris 2008, 18.
- 6 Morris 2008, 46.
- 7 Morris 2008, 59; Coward 2003, 128–130.
- 8 Lainaus on fiktiivinen.
- 9 Tähän suuntaan viittaa myös Neill 1971, 148–149.
- 10 Hendricks 2001, 13–23.
- 11 Taolaisesta mielenrauhasta (*wu wei*) Wan-Li Ho 2008, 180–181.
- 12 ”Olevan olemattoman samanaikainen luominen, vaikean ja helpon samanaikainen valmistuminen, pitkän ja lyhyen samanaikainen muodostuminen, korkean ja matalan samanaikainen täytyminen, sävelen ja äänen samanaikainen harmonia, entisen ja tulevan samanaikainen seuraaminen – kaikki nämä ovat muuttumattomia.” Laozi 2001, 76.
- 13 Erityisesti zen-buddhalainen traditio tuntuu kiehtovan länsimaalaista mieltä, ks. esim. Niinimäki 2001.
- 14 Puntarigivat on kiinnittänyt buddhalaisen psykologisen vapautuspuheen ja länsimaisen terapiakielen samanlaisuuteen. Puntarigivat 2008, 153–154.

MAHDOLLISIA TEITÄ SISÄISEEN SOVINTOON

Tämän artikkelin painopiste on keskittyä kuvaamaan eri traditioiden tapaa kuvata ihmisen tilaa (a). Sen ymmärtämiseksi on kuitenkin syytä todeta ratkaisumalleja (a → b), miten ihminen tulee sovitukseksi. Ihminen voi pyrkiä sovintoon uskontonsa ideaalien kanssa imitoimalla uskonsa esikuvien mallia. Hän pyrkii osalliseksi myyttien sankarien elämään, voimaantuu heidän esimerkistään ja samastuu heidän tarinaansa.¹⁵ Samastuminen voi tapahtua myös liittymällä uskonnon myyttiseen kertomukseen. Uskonnollinen riitti on tuon myytin aktualisointia, ajankohtaistamista ja uudelleen elämistä itselle tai yhteisölle merkityksellisellä tavalla. Kultti, esimerkiksi sakramentti kommunikoi tai välittää pyhää ja sen eheyttävää, sovittavaa ja parantavaa voimaa. Erilaisten pyhien henkilöiden (profeetta, pappi, shamaani, parantaja) tehtävänä on toimia sekä välittäjinä pyhän ja ihmisen välillä että sovituksen tulkkaina ja viestittäjinä.¹⁶ Sovitukseksi tulemistä voi tavoitella myös suoraan ja välittömästi mystisen, esoteerisen kokemuksen välityksellä.

Edellä on vain toteamuksina esitetty mahdollisia tapoja harjoittaa uskontoa pelastustienä. Lauseisiin kätkeytyy kuitenkin valtava määrä intensiivistä etsintää ja kaipausta, sitoutumista ja uhrautumista. Itse asiassa uskonnon ymmärtämisen kannalta uskonnon rituaalisen tai kultillisen harjoittamisen tutkiminen on avainasemassa. Uskonnon tarjoama lupaus pelastuksesta tai eheytymisestä paljastaa merkityksensä juuri kultissa.¹⁷ Uskonnon intensiteetti ei ole mihinkään häviämässä, vaikka se näyttäisi länsimaisesta perspektiivistä katsellen laimentuvan. Päinvastoin uskonnollinen sovituksen tavoittelu syvenee ja monipuolistuu.¹⁸

Hindulaisuus toimii erinomaisena esimerkkinä pelastusteiden moninaisuudesta. Vaikka hindulaisuuden perusidea on yksi, sen tarjoamat todellisuuden tulkinnat ja uskonnon harjoittamisen muodot ovat perin vaihtelevat. Lähtökohtaisesti kuvaus ihmisenä olemisen perustilasta on yhteneväinen: ihminen on etsijä. Ihminen etsii vapautusta jälleensyntymisen loputtomasta kiertokulusta (*samsara*).

Tähän kiertokulkuun ihmisen sitoo karma. Se on edellisistä elämän vaiheista alitajuntaan kertynyttä varastoa, joka tarjoaa impulsseja ihmisen teoille. Karma voi olla hyvää tai pahaa. Uudet teot kartuttavat joko hyvää tai pahaa karmaa. Jälleensyntymisen kiertokulussa on mahdollisuus päästä moraalisesti korkeammalle tasolle kartuttamalla omaa hyvää karmaa.¹⁹ Lopullinen vapautuminen (*moksa*) merkitsee yksittäisen vaeltavan sielun yhtymistä (*jiva* → *atman*) Brahmaniin, korkeimpaan todellisuuteen, jumaluuteen.

Ihminen on sidottu karman lakiin, mutta ei kohtalonomaaisesti tai deterministisesti. Hän voi harjoittaa vapaata tahtoa. Ihmisen kohtalo on hänen omissa käsissään. Hänen on löydettävä tiensä yksin. Hänen taivaltaan sävyttävät neljä elämänvaihetta (*asmarā*) erilaisine velvollisuuksineen (oppilas, taloudenhoitaja, metsän asuja, pyhiinvaeltaja).²⁰ Kyseessä on *dharmā*, velvollisuuden täyttäminen elämän luonnollista järjestystä kohtaan.²¹

Ponnistelussa kohti vapautumista hindulle on tarjolla useita polkuja (*marga*): Tiedon, valaistumisen tie (*Jnana marga*) tavoittelee vapautumista yksilöllisyyden harhasta (*maya*) ja yhtymistä korkeimpaan tietoisuuteen.²² Toinen tie on hartauden tai palvonnan tie (*bhakti marga*), joka on Intiassa äärimmäisen rikas ja monimuotoinen traditio. Sen ytimenä on jumaluuden ilmenemismuotoja kohtaan osoitettu rakkaus.²³ Tekojen tie (*karma marga*) on kilvoittelua epäitsekään ja myötätuntoisen elämäntavan harjoittamisessa.²⁴ Mahatma Gandhi lienee tunnetuin esimerkki karma margasta. Hän teki tunnetuksi hindulaista väkivallattomuuden periaatetta (*ahimsa*), joka perustuu totuuden ja rakkauden hallitsemaan sielunvoimaan (*satyagraha*). Tämä antaa sisäisen voiman vastustaa väkivaltaa.²⁵ Itsekin tiellä (*yoga marga*) pyritään joogaharjoitusten avulla minän yhtymiseen tai sulautumiseen todelliseen minuuteen.²⁶ Erilaisille poluille on kuitenkin yhteistä kehon kurinalaisuus ja mielen keskittyminen.²⁷

Onko hindulaisuudessa sovitusta? Sovitukseksi voidaan ymmärtää vapautuminen samsarasta, jälleensyntymisen kiertokulusta, valaistumisen harhaisesta itsestä todelliseen tietoisuuteen ja vapautuminen pahasta karmasta. Tässä mielessä

kysymyksessä on itsesovituksen uskonto, itsensä vapaaksi lunastamisen tie. Sovinnossa elämisen voima kumpuaa sisäisestä sielun voimasta. Tässä suhteessa hindulaisuus on yksilöllinen uskonto, missä ihminen on yksin vastapäätä todellisuutta. Toisaalta yhteisö on hänelle annettu kasti, joka on määrätty edellisen elämän perusteella. Yksilö on sidottu kastinsa velvollisuuksiin. Ajatus vapaasti valittavasta uskonyhteisöstä on siksi hindulle omintuinen.²⁸

SOVITUKSEN YHTEISÖ JA SOVITUKSEN ERILAISET DISKURSSIT

On kuitenkin syytä tarkastella, miten uskonnollinen yhteisö toimii sovituksen kokemuksen kantajana. Ensiksi on kysyttävä, onko yhteisöön kuuluminen vapaaehtoista vai määrättyä. Liittyminen voi olla eri tavoin ehdollista ja eroaminen sanktioitua. Joka tapauksessa uskonnon yhteisöllisessä ulottuvuudessa on kysymys pyhyiden piiriin pääsemisestä. Osallisuus pelastettujen, sovitettujen tai lunastettujen yhteisössä täytyy jotenkin ansaita.²⁹ Tietty eksklusiivisuus tai institutionaalinen monopoli pelastuksen asiassa on luonnollista. Onhan yhteisö ilman rajoja sula mahdollisuus. Uskonnon perusluonteeseen kuuluu tietty ajatus omasta tiestä oikeana pelastustienä.³⁰ Uskonnollisen ryhmän oma identiteetti muodostuu rakentamalla rajalinja, minkä avulla erottaudutaan toisesta uskonnosta.³¹

Kuten hindulaisuuden esimerkki osoitti, kollektiivinen, institutionaalinen lunastetuksi tuleminen (kastin sisäisen velvollisuuden täyttämisenä) ja yksityinen kilvoittelu vapautetuksi tulemiseksi ovat jännitteisessä suhteessa toisiinsa. Mutta toivo vapautumisesta on jaettu yhteisöllinen utopia, lupaus paremmasta yhteisöstä tai lupaus yhtymisestä toiseen todellisuuteen. Sovitus tapahtuu vasta lupauksen tulevana täyttymisenä.³² Tätä toivoa kuvataan paratiisina, taivaana, nirvanana tai moksana. Sen vastakohtaa kuvataan kadotuksena, helvetinä tai tietämättömyyden vankilana.

Erilaiset traditiot ja niiden ympärille syntyneet yhteisöt kantavat mukanaan erilaisia ”yhteensovittamisen” diskursseja. Yhteensovittamisella tar-

-
- 15 Esimerkiksi Muhammainin esimerkin seuraaminen on islamin ydinasia. Hänen elämäntarinansa toimii jatkuvana inspiraation lähteenä. Hukari 2005, 92–94.
  - 16 Riesebrodt (2010, 75) kutsuu kultillista toimintaa intervention harjoittamiseksi. Kaksi muuta uskonnon ulottuvuutta ovat hänen mukaansa diskurssiivinen ja käyttäytymistä säätelevä toiminta. Riesebrodt (2010, 84–89) argumentoi, että uskonnon tosi merkitys paljastuu nimenomaan kulttia tai liturgiaa tutkimalla.
  - 17 Tämä ajatus muodostaa Riesebrodttin uskonnon selitysmallin ytimen. Ks. Riesebrodt 2010, 71–72. Juurin uskonnon harjoituksen tai palvelon tutkimisen kautta on mahdollisuus ymmärtää taustalla vaikuttavaa uskomusjärjestelmää. Riesebrodt 2010, 72–89.
  - 18 Barretin vuosittaiset uskontotilastot kertovat uusien uskonnollisten yhdyskuntien kiihtyvää syntyähdistä, uskonnollisesti sitoutumattomien määrän vähenemisestä ja esimerkiksi islamin osalta aktiivisesti uskoaan harjoittavien muslimien määrän voimakkaasta kasvusta. Ks. *International Bulletin of Missionary Research*.
  - 19 Coward 2003, 91–93; Cross 1996, 87–90; Rambachan 2008, 114–115.
  - 20 Coward 2003, 94–95; Rambachan 2008, 120–121.
  - 21 *Dharma* on yksi neljästä ihmiselämän päämäärästä. Ensin on hyvinvointi, sitten nautinto, kolmanneksi velvollisuus eli *dharma*, lopulta *moksa* eli vapautuminen. Rambachan 2008, 119–120.
  - 22 Coward 2003, 104–109; Cross 1996, 68–79. Tärkeimmät Advaita Vedanta -suuntauksen edustajat ovat Sankara (700-luvulla) ja Swami Vivekananda (1800-luvulla).
  - 23 Coward 2003, 110–115. Cross 1996, 91–107. Hare Krishna -liike lienee länsimaissa tunnetuin esimerkki bhakti margasta.
  - 24 Coward 2003, 115–118.
  - 25 Gandhi 1960.
  - 26 Coward 2003, 118–123.
  - 27 Keskittymisestä esimerkkinä voisi toimia mantra. Ks. esim. Cross 1996, 117–120.
  - 28 Neill on kiinnittänyt huomiota siihen, että ajatus kirkosta ja siihen liittymisestä on hindulle sopimatonta ja vastenmielistä. Neill 1971, 116–118.
  - 29 Ansio voi olla oma tai toisen tuottama lupaus ehtojen täyttämistä. Tätä siirtymäriitti symbolisoi tai representoi eri tavoin. Esimerkiksi kaste voidaan nähdä eri kristillisissä traditioissa joko Jumalan pelastustekona tai ihmisen sitoutumisena ja tunnustautumisena.
  - 30 Heim (1995, 129–157) osoittaa vakuuttavasti, että kaikki uskonnot eivät voi puhua samasta pelastuksesta tai uskon kohteesta. Ne kuitenkin väittävät olevansa tosi pelastusteitä, muuten ne lakkaisivat olemasta uskontoja.
  - 31 Uskonnollisen demarkaation synnystä, ks. Riesebrodt 2010, 23–30.
  - 32 Riesebrodt (2010, 162–168) kuvaa tulevaisuuden lupauksen merkitystä eri uskonnollisissa traditioissa.

koitan sitä puhetta, jolla ihmisenä olemisen kipuun vastataan. Ensin kuvataan ihmisenä olemisen puutostila tai vamma ja siihen tarjotaan hoito tai lääke. Seuraavassa tarjotaan esimerkkejä erilaisista sovituksen diskursseista. Käytän diskurssi-käsitettä kuvaamaan kielen sisäistä käytäntöä ja rakennetta, jonka rajoissa on mahdollista tuottaa kyseiselle kielelle merkityksellistä ja mahdollista puhetta. Siten oletetaan, että kullakin uskonnolla on oma mielekäs ja mahdollinen ”sovituksen diskurssi”.

Edellä on jo tarkasteltu tietämättömyyttä hindulaisena peruskokemuksena ja elämänjanosta kärsimystä buddhalaisena perusahdistuksena. Näihin voisi luontevasti liittää islamin kuvauksen ihmisen jahiliyyasta, tietämättömyyden ajasta, jota sävyttää ihmisen ylpeä kapina Jumalaa vastaan, kiittämätön epäusko (*kufṛ*) ja ihmistekoisten jumalien asettaminen oikean Jumalan tilalle (*shirk*). Vastaus tähän on ilmoitus, profeetan julistus ja esimerkki oikeasta uskosta. Ilmoituksen valo ja oikea opetus poistaa ihmisen pimeyden.

Islamin mukaan ihmisen synty on heikkoutta ja hairahtumista. Se on korjattavissa oikealla islamilaisella opetuksella. Mutta Koraani kuvaa ihmisen taipumusta myös väkevämmin: vääryytenä (*zulm*) ja loukkauksena, myös teeskentelynä ja tekopyhyytenä (*nifaq*). Tähän liittyvä ”sovittava diskurssi” liittyy käsitteisiin armo (*rahma*) ja anteeksiantamus (*maghfira*). Ihminen on armoa tarvitseva, hän etsii apua ja anteeksiantamusta.³³ Synnin ja syyllisyyden, armon ja vanhurskauttamisen dynamiikka on kuitenkin islamissa erilainen kuin kristinuskossa.³⁴ Hyvitys tapahtuu eri tavoin: kristinuskon mukaan Jeesus Kristus sovittaa ihmisen synnin, lunastaa ihmisen synnin velasta ja vapauttaa ihmisen synnin rangaistuksesta. Islamin mukaan sovittusta tai lunastusta ei tarvita, koska ihminen voi parannuksen tekemällä ja omalla kuuliaisuudellaan Jumalan tahdolle hyvittää laiminlyöntinsä.³⁵ Ihminen vastaa itse omista moraalisisista valinnoistaan. Kukaan ei voi maksaa toisen velkaa.

Tarkastelen seuraavaksi puhetta vapautuksen sovituksen diskurssina. Sovitus (reconciliation) ymmärrettynä vapautetuksi tulemiseksi implikoi sitä, että joku ei ole vapaa, vaan orjuutettu tai van-

gittu, sidottu tai kahlehdittu. Myyttisenä peruskokemuksena on Israelin kansan exodus Egyptistä luvattuun maahan tai Muhammadin *hijra* Mekasta Medinaan. Kysymys on siirtymisestä tai matkasta vapauteen, oikeuteen, osallisuuteen ja ihmisarvoiseen asemaan. Matka voi olla paluumatka, jolloin puhutaan orjuutettujen ennalleen palauttamisesta. *Hijra* toimii edelleen mitä suurimmassa määrin inspiraation lähteenä, kun muslimit miettivät maailmasta erottautumista ja liittymistä rauhan ja oikeudenmukaisuuden ihanneyhteisöön.³⁶ Islamin piiri (dar al-islam) on rauhan talo (dar as-salam). Mutta mikä tahansa uskonnollinen traditio voi hyödyntää vapautuksenteologista diskurssia kuvaamaan yhteisönsä taistelua rauhan, oikeudenmukaisuuden ja ihmisoikeuksien puolesta. Sovitus saa voimakkaan yhteiskunnallisen ohjelman luonteen.³⁷

Läheisesti edelliseen liittyä ihmisen kokemus erillisyydestä. Hän on ulkopuolinen ja osaton. Hän ei kuulu mukaan, eikä tule kuulluksi tai nähdyksi. Ulkopuolisuuden kokemus merkitsee ihmiselle sitä, että hän ei koe olevansa oikeasti olemassa. Sovitetuksi tulemisen diskurssia hallitsee puhe konversiosta, kääntymyksestä ja uudestisyntymisestä. Konversio voi joskus korvautua siirtymäriitillä, jonka välityksellä ihminen saa uuden identiteetin ja aseman yhteisössä. Hänet liitetään yhteisöön erityisen porttikokemuksen kautta. Jotain vanhaa kuolee pois, jotain uutta syntyy tilalle. Tätä uuden syntymisen muutosta kuvataan erilaisin symbolein tai symbolisin elein. Ihmisestä tulee osallinen yhteisön salaisuuksista, salaisesta tiedosta ja yhteisön tehtävästä. Usein vihkimyksessä sisäpiiriin on asteita.³⁸

Sukua erillisyyden ja ulkopuolisuuden kokemukselle on häpeä. Häpeä liittyy pettymykseen siitä, ettei ihminen tule tarpeineen huomatuksi. Se on kokemus siitä, ettei ole arvokas ja riittävä sellaisena kuin on. Sovitus on siis tässä diskurssissa häpeän poistamista, kasvojen säilyttämistä ja arvon palauttamista.

Yksi peruskokemus sovituksen kaipuun taustalla on pelko. Valtaosaa uskonnollista käyttäytymistä maailmassa ohjaa tarve säädellä pelkoa. Pelko liittyy henkien todellisuuteen. Henget hallitsevat

ja ohjaavat. Ne ovat voimia, joita pitäisi jotenkin pystyä kontrolloimaan ja kyetä elämään sovussa henkimaailman voimien kanssa. Miten sovinto rakennetaan? Esi-isien palvonta on pyrkimystä sopuointuun menneisyyden kanssa. Se liittyy kiittolisuuteen ja kunnioitukseen esivanhempia kohtaan, mutta myös siihen pelkoon, että esi-isien henget ovat tyytymättömiä, jos heidän hyvinvoinnistaan tuonpuoleisessa ei huolehdi. Kulttiin kuuluu ruokintaa ja uhraamista. Sovitus on sopua, rauhaa ja tasapainoa henkimaailman kanssa.³⁹ Pelon voittaminen on sovitetuksi tulemisen ydinkokemuksia, siirtymistä pahan piiristä pyhän piiriin.

Pyhyiden vastakohtana ihmisen tilaa kuvataan saastaisuutena tai likaisuutena, pollutiona.⁴⁰ Ihmisen tahraisuus estää häntä lähestymästä pyhää. Hänen katsotaan olevan rituaalisesti epäpuhtaassa tilassa. Usein epäpuhtaus liittyy seksuaalisuuteen. Sovitetuksi tulemista kuvataan termeillä puhdistautuminen, purifikaatio tai pesu. Useimmiten kyseessä on veden avulla tapahtuva symbolinen rituaali, jonka toivotaan siirtävän ihmisen pyhälle otolliseen tilaan. Vaikka kristillinen kaste, muslimin peseytyminen ennen rukousta (*wudu*) ja hindun puhdistautuminen Ganges-virrassa ovat kaikki puhdistautumisriittejä, niiden sisältö on erilainen, koska ihmisen saastaisuus ymmärretään kussakin traditiossa eri tavoin. Symbolisen teon äärellä käyty keskustelu sille annetuista merkityksistä voi avata mahdollisuuksia ymmärtää omaa ja toisen elämäntulkintaa entistä syvemmin.

Yksi tapa kuvata ihmisen puutostilaa on velka. Ihminen on syntivelallinen. Rukouksessa pyydetään anteeksi velkaa, joka on syntien aiheuttamaa vajautta. Velallisuus edellyttää velan maksua. Sovittavana diskurssina puhutaan lunastuksesta. Lunastus on tämän velallisen ihmisen vapaaksi ostamista. Lunastusmaksuna toimii uhri.⁴¹ Juutalaisuus edustaa puhtaimmillaan lunastususkontoa. Jumala luoja, tahtonsa (lakinsa) ilmoittajana ja johdattajana asettuu uskolliseen liittosuhteeseen kansansa kanssa. Alati liiton rikkova kansa jää velkaan ja odottamaan Jumalan armahtavaa pelastustekoa. Se toteutuu, jos kansa katuu. Temppelein uhrin toimivat sovituksen ja anteeksiantamuksen symboleina.

Jumalan lunastusteko koskee myös tulevaisuutta. Kansaa liittyy messiaanisen lupauksen toivoon, joka tulee koskemaan kaikkia kansoja. Kärsimyksen ja epäoikeudenmukaisuuden keskellä ihmisen tulisi säilyttää usko Jumalaan, joka lunastaa kansansa velallisuudestaan.⁴²

-
- 33 Syvälinen tutkielma anteeksiantamuksen käsitteestä Koranissa on Cragg 1973, 110–128.
- 34 Eroa on sanoittanut mm. Cragg 1959, 127–136.
- 35 Kirjoituksessaan ”Is there a Concept of Redemption in Islam?” Lazarus-Yafeh toteaa, että joissakin marginaalisissa ryhmissä on esiintynyt lunastukseen viittaavia ajatuksia. Joissakin islamin eskatologian muodoissa, Jeesus voi (al-Mahdin roolissa) esiintyä maailman lopussa ikään kuin lunastajana, kun hän kukistaa Antikristuksen (Dajjal). Lisäksi shiialaisuudessa ajatus kärsimyksen sovitavasta merkityksestä esiintyy jossakin muodossa. Lazarus-Yafeh 1981, 48–57.
- 36 Erityisesti monet fundamentalistiset liikkeet ovat muokanneet hijrasta mallin omia maailmasta paenneiden yhteisöjään varten. Ajatuksen modernina pääideologina voidaan pitää Sayyid Qutbia.
- 37 Uskontojen ja vapautuksen teologian suhteesta, ks. de la Torre 2008.
- 38 Riesebrodt (2010, 123–128) kuvaa varsin mielenkiintoisesti ihmisen muutosta pyhäksi tai hyveelliseksi ja sen merkitystä eri uskonnoissa. Transformaatio on fyysinen, sosiaalinen ja henkinen.
- 39 Eräs parhaimpia kuvauksia kiinalaisesta kansanuskosta ja esi-isien henkien palvonnasta on Pinola 1981. Lähetystyöntekijät kertovat siitä, että evankeliumista avautuu aasialaisille ja afrikkalaisille kansanuskonnon harjoittajille nimenomaan kuva Kristuksesta pahan valtojen ja pimeyden henkien voittajana, mikä itse asiassa näyttää olleen evankeliumin kertomien tapahtumien konteksti.
- 40 Clark 1986, 103–108.
- 41 Eräs juutalainen tulkinta on, että juutalaisen kansan kärsimys on tämä lunastusuhri.
- 42 Coward 2003, 5–27. Levinson pohtii kysymystä, miten anteeksianto toteutuu ilman Raamatussa määrättyjä uhreja. Levinsonin mukaan päätös toteuttaa Jumalan tahtoa ja harjoittaa lähimmäisenrakkautta korvaa uhrin. Samoin Jumalan armo on ääretön. Esi-isien kuuliaisuuden ansiot ja esirukoukset kantavat juutalaista kansaa. Levinson 1992, 71–72.

ERILAINEN TULKINTA UHRISTA

Kolme monoteistista traditiota jakavat kertomuksen Abrahamin uhrista. Vertailemalla näitä kertomuksia ja niistä tehtyjä tulkintoja on mahdollista ymmärtää jotakin myös näiden uskontojen eroista. Abrahamilaisten uskontojen kertomuksen erilainen lukutapa paljastaa sovitussajatuksen eron. Voisimme kuvitteellisesti asettaa näiden kolmen tradition edustajat Caravaggion Abrahamin uhrin kuvaavien maalauksen⁴³ äärelle kertomaan, mitä he näkevät.⁴⁴

Vaatiiko Jumala lapsiuhria? Mitä kuuliaisuus Jahvelle vaatii? Juutalaisen tulkinnan mukaan Abrahamin uhrin opetus on erottautuminen muista kansoista, jotka harjoittivat vääränlaista uhrikulttia. Jumala vaatii, mutta lahjoittaa sen, mitä ihmiseltä vaatii. Sovitettuna ja lunastettuna Jumalan omaisuusmaksana eläminen edellyttää kuuliaisuutta liittosuhteelle, jatkuvaa Jumalan tykö palaamista katumuksessa ja erottautumista muista kansoista Jahven antaman lain ohjaukseen.⁴⁵

Kristillinen tulkitsija kiinnittää huomiota Caravaggion maalauksissa tarjolla olevaan ratkaisuun, sijaisuhriin, oinaaseen. Jumala on valmistanut täydellisen sijaisuhriin, joka toimii lunastusmaksuna ja esitetyn vaatimuksen sovittajana. Kristillinen tulkitsija näkee siinä Kristuksen *typoksen*. Jumala uhraa Poikansa, jottei ihmisen tarvitsisi uhrautua. Ihminen jäisi Jumalan mahdollittoman lain vaatimuksen vangiksi, ellei Kristuksen sovitusteko vapautaisi häntä.

Koraanin kuvaus Abrahamin uhrista on erilainen (Koraani 37:99–113). Abraham näkee unen poikansa uhraamisesta ja kysyy pojalta tämän mieltäpidettä. Poika suostuu ja lupaa olla kärsivällinen, kuulias ja alistuvainen. Jumala palkitsee heidät molemmat siksi, että he olivat tottelevaisia ja alistuvaisia muslimeja. ”Lunastimme hänen poikansa suurella uhrilla” (Koraani 37:107) on tulkittu tarkoittavan oinasta. Vaatiiko Jumala ehdotonta kuuliaisuutta käskysanalleen?⁴⁶ Pyhiinvaelluksen (*hajj*) yksi huipennus on suuri uhrijuhla Arafat-vuoren rinteillä. Pyhiinvaeltajat uhraavat vuohia ja muita eläimiä muistaakseen Abrahamin esimerkkiä. Abraham on esikuva uskon kuuliaisuudesta. Samalla

tavalla kuin Abraham ja Ismael alistuivat Jumalan tahtoon ja olivat valmiit uhraamaan kaikkensa, samalla tavalla muslimin tulee antautua Jumalalle. Jumala palkitsee ihmisen uhrautumisen.⁴⁷

Onko siis islamissa sovitusta? Edellä esitetty kuvaus Abrahamin uhrin erilaisesta tulkinnasta viittaa siihen, että islam on uskonto, jonka mukaan ihminen sovitaa itse itsensä. Abrahamia ja Ismaelia kuten kaikkia muitakin ihmisiä sitoo Jumalan ilmaistu tahto. Se on käsky (*amr*), joka kuvaa Jumalan majesteettista voimaa ja hallitsevuutta. *Amr* on ehdottoman positiivinen ja ihmisen hyvää tarkoittava tahdon ilmaisu, joka toteutuu vääjäämättömästi pienen ihmisen ja ihmiskunnan elämässä.⁴⁸ Tätä vääjäämättömyyttä kuvaa käsite *qadar*, determinaatio. Ihminen ei jää passiiviseksi Jumalan ennalta määräävän majesteettisuuden edessä, vaan Jumalan asettamissa rajoissa häntä kutsutaan kuuliaisuuden tielle.⁴⁹

Islamin mukaan Jumala asettuu ihmisen kanssa liittosuhteeseen. Tämä liitto (*'ahad*) on luomisen aamussa tehty sopimus, jossa Jumala uskoo ihmiselle hallintavastuun (*khalifa*= edustaja) maailmasta, jos ihminen sitoutuu olemaan kuulias ja alistuvainen (*muslim*) hänen ilmoitetulle tahdolle.⁵⁰ Ihminen osoittautui kuitenkin heikoksi ja erehtyväiseksi, mutta ei hätää: Jumala on armollinen armahtaja (Ar-Rahman ar-Rahim). Armo (*rahma*) on luonteeltaan pedagogista, kasvattavaa ja ”katekeettista”. Jumala lähettää johdatuksensa (*hudan*), oikean opetuksensa ja valonsa eksyvälle ihmiselle. Tämä valo on Koraani, joka on luonteeltaan muistutusta (*dhikr*) aikaisemmin annetusta.⁵¹

Pelastus (*najah*) on tässä mielessä vapautumista tietämättömyydestä ja sen seurauksesta, helvetin rangaistuksesta. Islam tarjoaa menestyksen (*falah*), onnen ja autuuden tässä elämässä ja tulevaisuudessa. Ratkaisevaa ihmisen pelastumisen ja Jumalan vihan sovitetuksi tulemisen kannalta on ihmisen usko (*iman*), joka on luottamusta ja antautumista Jumalan tahdolle, kuten kertomus Abrahamin kuuliaisuudesta osoittaa. Uskon sankarien, Abrahamin, Mooseksen, Jeesuksen ja Muhamminin esimerkki kutsuu hyveelliseen kilvoitteluun, hurskauteen (*taqwa*). Epäonnistuminen kilvoittelussa kutsuu

parannukseen (*tawba*); anteeksiantamuksen (*ghuf-ran*) armo on palkinto hyvittävästä parannuksen teoista.⁵² Alistuvainen (*muslim*) on rauhaa (*salam*) kaipaavainen.

LOPUKSI

Tämän artikkelin intentio on eireeninen. Se haluaisi kutsua rauhanomaiseen, ymmärtävään ja sovitteluvaan vuoropuheluun eri tavoin uskovien kesken. Sen sijaan että uskontodialogissa otettaisiin suoraan kantaa eri traditioiden totuusväittämiin, voitaisiin kuunnella erilaisia kertomuksia ihmisestä, hänen tilastaan ja pelastumisen kaipuustaan. Sovitus tai sovinto voitaisiin nähdä itse kohtaamisen ja vuoropuhelun tarkoituksena: miten dialogi toimii sovinnon ja rauhan merkinä. Ekumeniassa on käytetty käsitettä sovitettu erilaisuus. Voisiko sen laajentaa koskemaan uskontojen edustajien välistä vuorovaikutusta? Jo kuulluksi, ymmärretyksi ja arvostetuksi tuleminen toimii eheyttävänä ja sovittavana voimana.

Ohjelmallisesti uskontoteologisesti orientoitunut sovituksen teologia voitaisiin ilmaista näin:

1. Kuuntele tarinoita ihmisenä tai yhteisönä olemisen ristiriitaisuudesta.
2. Jaa harmonian, sisäisen sopusoinnun, tai vastaavasti yhteisöllisen rauhan ja oikeudenmukaisuuden kaipuu.
3. Pohdi ja jaa, miten toisen kertomus seurustelee sinun kertomuksesi kanssa.
4. Etsi liittymäkohtia, heijastuspintoja, keskenään seurustelevia kuvia.
5. Tunnista, millä tavalla *fides quaerens*, etsivä, kaipaava usko, on lopulta yhteistä.

Tällainen sovituksen uskontoteologia edellyttää huolellista toisen kuulemistä ja käsiteanalyysiä. Yksittäinen eheytyminen ja sovitetuksi tuleminen kaipuuta ilmaiseva käsite on avattava omassa kontekstissään. Millaiseen taideteokseen yksittäinen, kaunis mosaiikin pala liittyy? Se peilautuu ja heijastuu omaan mosaiikkiini. Miten tuo reflektio lisää oman kuvani tulkintaa? Kuvien keskinäinen kat-

selu tai ihailu synnyttää paitsi sovitetun erilaisuuden harmonian, myös kuvien keskinäisen säteilyn, todistuksen.

Tunnen suurta Jumalaa vain vähän, pientä ihmistä tunnen enemmän. Olen tietoisesti keskittynyt inhimilliseen kokemukseen siinä asetelmassa, jossa vastapäätä on suuri tuonpuoleinen, käsittämätön ja tavoittamaton. Uskonnollisesta ja kulttuurisesta traditiosta huolimatta liikkeelle lähtö on kaikilla hyvin samankaltainen kaipaus.

-
- 43 Caravaggio on maalannut todennäköisesti kaksi maalausta aiheesta 1590-luvulla. Niissä molemmissa Abrahamin katse on kiinnittynyt enkeliin, joka viittaa oinaaseen. Toisessa kuvassa Iisak on kauhun vallassa, toisessa hän katsoo intensiivisesti enkelinuurukaiseen. Toisessa kuvassa enkelin käsi estää Abrahamin veistä pitelevää kättä ja toinen käsi osoittaa oinaasta. Toisessa kuvassa Abrahamin käsi on kiinni Iisakin hiuksissa ja enkelin käsi oinaan pään turkissa.
  - 44 Tilanne olisi luonnollisesti muslimin kannalta sopimaton, koska profeetan ja enkelin kuvaaminen on kielletty. Abraham, Iisak ja Ismael (jonka uhraamisesta islamin tradition mukaan kertomuksessa on kysymys) ovat islamin näkökulmasta muslimiprofeettoja.
  - 45 Baeck 1961, 157–173. Baeck korostaa, että uhrisovituksen nykyinen vastike on parannus, rukous ja lähimmäisenrakkaus.
  - 46 Clark tarjoaa varsin mielenkiintoisen uskonnonfilosofisen pohdiskelun moraalin ja Jumalan esittämän vaatimuksen (käskyn) välisestä suhteesta. Clark 1986, 94–102.
  - 47 Calder (1988) kerää islamin tradition tulkintoja Abrahamin uhrista.
  - 48 Rahman 1980, 69–70.
  - 49 Rahman (1980, luku 2) on erinomainen kuvaus ennaltamääräämisen ja tahdonvapauden jännitteisyydestä islamissa.
  - 50 Esimerkiksi Mawdudin kuvaus liittosuhteesta, ks. Hukari 2005, 158–161.
  - 51 Rahman 1980, 1–16.
  - 52 Rahman 1983, 176–182.

KIRJALLISUUS

BAECK, LEO

1961 *The Essence of Judaism*. New York: Schocken Books.

CALDER, NORMAN

1988 "From Midrash to Scripture: the Sacrifice of Abraham in Early Islamic Tradition". *Le Muséon* 101, 375–402.

CLARK, STEPHEN R. L.

1986 *The Mysteries of Religion*. Oxford: Basil Blackwell.

COWARD, HAROLD

2003 *Sin and Salvation in World Religions*. Oxford: Oneworld.

CRAGG, KENNETH

1959 *Sandals at the Mosque: Christian Presence amid Islam*. London: SCM Press.

1973 *The Mind of the Qur'an: Chapters in Reflection*. London: Allen & Unwin.

CROSS, STEPHEN

1996 *Hindulaisuus*. Suom. Tuula Saarikoski. Helsinki: Tammi.

GANDHI, MOHANDAS KARAMCHAND

1960 *All Men are Brothers: Life and Thoughts of Mahatma Gandhi as told in his own Words*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

HEIM, S. MARK

1995 *Salvations: Truth and Difference in Religion*. New York: Orbis Books.

HENDRICKS, ROBERT G.

2001 *Laozin filosofiasta: De Dao Jing (Laozi)*. Suom. Minna Maijala. Helsinki: Art House.

HUKARI, ARI

2005 *Islam, ilmoitus ja historia: Abul A'la Mawdudin ja Fazlur Rahmanin Koraanin ja tradition tulkinta*. Diss. Helsinki: STKSJ 244.

LAOZI

2001 *De Dao Jing*. Suom. Minna Maijala. Helsinki: Art House.

LEVINSON, PNINA NAVÈ

1992 *Mitä on juutalainen usko?* Helsinki: Yliopistopaino.

MOJZES, PAUL & SWIDLER, LEONARD, EDS.

1990 *Christian Mission and Interreligious Dialogue*. Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press.

MORRIS, TONY

2008 *Mihin uskovat buddhalaiset*. Suom. Leenastina Kakko. Helsinki: Otava.

NEILL, STEPHEN

1971 *Kristillinen usko ja muut uskonnot*. Vaasa: Suomen Lähetysseura.

NEVILLE, ROBERT C. (ED.)

2001 *The Human Condition*. Albany: State University of New York Press.

NIINIMÄKI, MIKAEL

2001 *Suomalainen Zen-opas*. Helsinki: Basam Books.

PINOLA, MATLEENA

1981 *Pai pai: Taiwanin kansanuskonto lähikuvassa*. Helsinki: Kirjaneliö.

PUNTARIGVIVAT, TAVIVAT

2008 "Buddhism". *The Hope of Liberation in World Religions*. Ed. Miguel A. De La Torre. Waco, Texas: Baylor University Press.

RAHMAN, FAZLUR

1980 *Major Themes in the Qur'an*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica.

1983 "Some Key Ethical Concepts in the Qur'an". *The Journal of Religious Ethics* 11, 170–185.

RAMBACHAN, ANANATNAND

2008 "Hinduism". *The Hope of Liberation in World Religions*. Ed. Miguel A. De La Torre. Waco, Texas: Baylor University Press.

RIESEBRODT, MARTIN

2010 *The Promise of Salvation: A Theory of Religion*. Chicago: The University of Chicago Press.

TORRE, MIGUEL A. DE LA, Ed.

2008 *The Hope of Liberation in World Religions*. Waco, Texas: Baylor University Press.

WAN-LI HO

2008 "Confucianism and Daoism". *The Hope of Liberation in World Religions*. Ed. Miguel A. De La Torre. Waco, Texas: Baylor University Press.